

"Nič nas ne more ločiti od Božje ljubezni v Jezusu Kristusu" (prim. Rim 8,38)

Beseda ljubezen je v zadnjih letih bržkone največkrat uporabljena pri oznanjevanju in širjenju krščanskega sporočila. Pogosto jo slišimo pri nedeljskih pridigah, katehezah, ne nazadnje pa jo zasledimo tudi v vseh krščanskih medijih: radiu, televiziji, revijah. Naslovljena je predvsem na Boga, pa tudi na medosebne človeške odnose. Zdi se, kot da se vračamo k tistemu krščanskemu temelju, ki je bil dolga desetletja in stoletja zanemarjen, namreč da je krščanski razodeti Bog "ljubezen". Trditev "Bog je ljubezen" najdemo v prvem Janezovem pismu. Te besede je zapisal sv. Janez, potem ko jo je sam izkusil na lastni koži. Upamo si trditi, da jo je najbolj izkusil in občutil takrat, ko se je "naslonil na Jezusove prsi" (prim. Jn 13,25), kjer je poslušal in (ob)čutil, kako Božje srce bije v ljubezni do človeka. Še močneje pa jo je prav gotovo izkusil pod križem. Tam je s skupaj z Marijo zrl razpeto Ljubezen, ki je "šla do konca", v smrt. Jezus je na križu vsem nam, svojim učencem, "izkazal ljubezen do konca" (Jn 13,1), kajti "nihče nima večje ljubezni, kakor je ta, da dá življenje za svoje prijatelje" (Jn 15,13).

Sv. Janez je gledal trpečo Ljubezen, kako se muči in umira na križu; Ljubezen, ki se je prostovoljno dala pribiti na križ; Ljubezen, ki je doživljala zapuščenost in zavrženost od mnogih, celo od Očeta (prim. Mt 27,46; Mr 15,34). Ta Ljubezen je morala vstopiti v globoke temine oddaljenosti, ločenosti od Boga, v "podzemlje", v smrt, ki jo je povzročil greh naših prastaršev; želela je vstopiti tja, izkusiti to trpljenje in smrt, da bi lahko nato v moči svoje darujoče, odkupitvene, zastonske odpuščajoče ljubezni s svoje prebodene strani prinesla človeštvu odpuščanje in novo, večno življenje.

Pravi "bum" je pred leti, kmalu po izvolitvi, naredil papež Benedikt XVI., potem ko je

napisal svojo prvo okrožnico z naslovom "Bog je ljubezen". S tem naslovom je prav gotovo želel sporočiti in razodeti svetu pravo podobo Boga, ki je v svoji najgloblji biti Ljubezen in samo Ljubezen. Kristjani smo lahko ponosni na ta dokument, kajti zavedamo se, da v "krščanski" Evropi krožijo mnoge podobe o Bogu, ki ponazarjajo vse prej kot to, da je Bog ljubezen.

KAJ JE LJUBEZEN

Pojem ljubezen je v današnjem času pogosto zelo zlorabljen. V zahodni kulturi je ljubezen prikazana na mnoge raznolike načine,

ki pa velikokrat zgrešijo njeno resnično bistvo in namen. Mediji prek filmov, televizijskih serij, medmrežja, romanov, "rumenega tiska" itd. prikazujejo ljubezen površno, delno in večkrat tudi zelo napačno oz. popačeno. Če človek sledi njihovim smernicam, nasvetom, "poučevanju" in "vzgoji" za ljubezen, hitro začne izkušati razočaranje, nezadovoljstvo in praznino. Ljubezen je v svetu, v katerem živimo, ponazorjena predvsem skozi spolnost in užitek. P. Cantalamessa opiše današnje razmere takole: "V svetu je eros brez agape; med verniki pa pogosto najdemo agape brez erosa."¹ O pomenu erosa in agapeja bomo spregovorili kasneje.

V današnji predvsem zahodni družbi je ljubezen prikazana skozi erotiko. Človeško telo je postalo v zadnjih petdesetih letih zahodne "svobodne" družbe, kakor v "poganskih" časih, stroj za uživanje. Zahodna kultura, ki naj bi bila "napredna", se vrača nazaj, v čase, ko človeško telo ni bilo spoštovano, ko ni imelo svoje vrednosti, pravega dostojanstva. Ravno to, dostojanstvo, vrednost in spoštovanje, dodali bi lahko še svetost, pa je človeškemu telesu prineslo Božje učlovečenje, ko si je Bog sam privzel človeško telo in ga s tem ovrednotil ter posvetil. Krščanski pojem ljubezni, ki je zahodno rimsko-grško kulturo dvignil na višjo raven, je v svoji dvatisočletni zgodovini doživljal vzpone in padce. Zahvaljujoč predvsem dvema papežema, pokojnemu sv. Janezu Pavlu II. In zaslužnemu papežu Benediktu XVI., pa kristjani zopet spoznavamo, kaj v resnici pomeni ljubezen.

POMEN BESEDE "LJUBEZEN" V SVETEM PISMU IN GRŠKI KULTURI

Če želimo najti pravi pomen in bistvo ljubezni, se moramo zateči k najpomembnejši knjigi za nas kristjane, Svetemu pismu. Tam je zapisano, kot smo že omenili, da je Bog "ljubezen". Preden se lotimo odlomkov, podob, metafor, ki nam bodo približale pojem ljubezni v Svetem pismu, je prav, da ga najprej razložimo. "Od treh grških besed za ljubezen

– eros, philia (prijateljska ljubezen) in agape – so novozavezni spisi dajali prednost zadnji, medtem ko je bila v grški jezikovni rabi ta potisnjena ob stran. Pojem prijateljske ljubezni (philia) se v *Janezovem evangeliju* uveljavi in v svojem pomenu poglobi, da izrazi odnos med Jezusom in njegovimi apostoli".² Beseda Agape zaobjema darovanski, zastonski, brezpogojni vidik ljubezni, predvsem t. i. "duhovni" vidik. Eros pa vključuje tudi čutni del, človeška telesna občutja, strasti. To pomeni, da lahko eros ljudje fizično izkušamo. Papež Benedikt XVI. nam takole razloži pojem erosa: "Grki so podobno kot v drugih kulturah v erosu gledali predvsem pijanost (opojnost), premoč nad razumom, ki izhaja iz "Božje norosti", ki človeka izvleče iz stiske njegovega bivanja in mu v tem stanju v Božji moči omogoči uživanje največje blaženosti. /.../ Eros so torej častili kot Božjo moč, kot združitev z božanskim". Stara zaveza se je z vso silo zoperstavila takšni veri, saj kot silno močna skušnjava nasprotuje veri v enega Boga; zavračala jo je kot versko sprevrženost. S tem pa ni naravnost odklanjala erosa kot takega, ampak je nasprotovala njegovi kvarni popačenosti. Kajti napačno pobožanstvenje erosa, ki se je s tem dogajalo, ga je oropalo njegovega dostojanstva in ga razčlovečilo. Tempeljskih prostitutk, ki so morale ponujati božansko opojnost, namreč niso pojmovali kot človeška bitja in osebe, ampak so služile le kot predmet, da bi vzbujale "božansko norost". Dejansko to niso bile boginje, ampak osebe, ki so jih zlorabljali. Zato pijani in razuzdani eros ni vzpon, "ekstaza" k božanskemu, ampak je ponižanje in razvrednotenje človeka. Tako postane očitno, da eros potrebuje red (disciplino) in očiščenje, da ne bi človeku nudil trenutnega užitka, ampak resničen predokus najvišjega doživetja eksistence, tiste blaženosti, h kateri teži vse naše bitje".³

AGAPE IN EROS

Sveto pismo ne zavrača erosa, ne zavrača ekstaze, užitka, telesa in njegovih strasti. Vse to je ustvaril Bog in "kar je ustvarjeno,

je ustvarjeno kot dobro," (1 Tim 4,4) pravi sv. Pavel. Krščanstvo ni uničilo erosa! Krščanstvo ne zavrača sreče, veselja, predokusa nečesa božanskega. Nasprotno: "Da, eros nas hoče dvigniti k božanskemu, nas popeljati preko nas samih, toda prav zaradi tega zahteva pot vzpona (askeze), odpovedi, očiščenja in ozdravljenja".⁴ P. Cantalamessa, ko komentira papeževo okrožnico, pravi takole: "Papež Božje ljubezni ne postavlja v nasprotje s človeško ljubeznijo, erosa ne protistavlja agape, ampak kaže izvirno ubranost, ki jo je treba vedno znova odkrivati in zdraviti zaradi greha in človeške krhkosti. /.../ Erosa ne izključuje iz življenja, pač pa strup egoizma iz erosa."⁵

"Eros brez agape", pravi p. Cantalamessa, je "romantična ljubezen, pogosto strastna, vse do nasilja. To je osvajalna ljubezen, ki drugega usodno krči na predmet lastnih užitkov, pozablja pa vse razsežnosti žrtvovanja, zvestobe in darovanja samega sebe."⁶

Da bi bolje razumeli, kaj pomeni agape brez erosa, nam pri tem pomaga podoba iz glasbenega sveta. To v svoji knjigi, *Eros in agape*, p. Cantalamessa uporabi kot primer, da bi nam približal razumevanje teh dveh pojmov. "Pri glasbi obstaja razdelitev, s katero si lahko pomagamo ustvariti predstavo. Gre za razlikovanje med vročim in hladnim džezom. Nekje sem zasledil naslednji opis omenjenih zvrsti, čeprav se zavedam, da ni edini. Vroči (hot) džez je strasten, ognjevit, izrazen in sunkovit, sestavljen iz čustev in zato tudi iz nenadnih preobratov in izvirnih improvizacij. Hladni (cool) džez je tisti, ki nastopi, ko preidemo v profesionalizem: čustva se začnejo ponavljati, navdih se zamenja s tehniko, spontanost z virtuoznostjo; glasbenik deluje bolj z glavo kot s srcem.

Po zgledu te razdelitve se zdi agape brez erosa kot "hladna ljubezen", ljubezen "s konico prsta", bolj po ukazu volje kot zaradi globokega srčnega vzgiba. Kot da bi stopili v nek vnaprej pripravljen kalup, namesto da bi si ustvarili svoj lasten in neponovljiv vzorec, kot je pred Bogom neponovljivo vsako človeško bitje. Dejanja ljubezni do Boga v tem

primeru spominjajo na nekatere nepripravljene zaljubljenke, ki dragemu ali dragi pošiljajo ljubezenska pisma, prepisana iz kakšnega priročnika."⁷

Agape brez erosa je torej kakor neka hladna, naveličana, na(pri)učena, z voljo gnana ljubezen; je kot suhoparna ljubezen, kjer ni prostora za spontana čustva, prebujajoča se v srcu, ne za izvirno edinstveno improvizacijo posameznika, ki jo žene srčni vzgib. Agape brez erosa je kot duša brez telesa in eros brez agape je kot telo brez duše.

KRŠČANSKA LJUBEZEN

Krščanska, Božja ljubezen je agape in eros. Ta dva si med seboj ne nasprotujeta, ampak dopolnjujeta. Ob tem pa je potrebno še enkrat poudariti, s papeževimi besedami, da mora agape nenehno očiščevati in ozdravljati eros. Duša se mora nenehno očiščevati v Božji odpuščajoči ljubezni (*agape*), da bi rasla v pravi, čisti ljubezni do telesa. Kajti eros je nagnjen k egoizmu, zadovoljitvi lastnega užitka, ne da bi ob tem gledal na potrebe drugega. Želi uživati sam in na drugega se ne ozira. Resnična ljubezen pa pomeni ljubiti oboje: bližnjega in sebe, dušo in telo.

Krščanska ljubezen vključuje oboje: popolno, svobodno, zastonjsko darovanje drugemu in skrb za drugega, ki se kaže v konkretnih dejanjih – z "rokami". To pomeni, da vključuje tudi telesni stik. Mati mora svojemu otroku tudi fizično pokazati, da ga ima rada; z objemom, poljubom, nežnim božanjem itd., enako tudi zakonca med seboj. Človek v odnosu do Boga to doživlja predvsem v sveti evharistiji. Tam se Bog človeku *zastonjsko daruje* pod podobama kruha in vina ("fizično"), da bi mogel človek ob tem "materialnem" s(do)tiku tudi fizično izkušati dotik Njegove ljubezni oz. navzočnosti. Agape in eros sta torej tesno združena in ne eden brez drugega.

P. Cantalamessa takole komentira novozavezno ljubezen: "Ljubezen mora biti "iskrena" oziroma brez hinavščine. Ljubezen niso samo čustva in besede, temveč konkretna dejanja

v odnosu do drugih. Skratka ljubezen, ki prihaja iz srca in se prenaša po rokah!"⁸ Ali kot pravi zaslužni papež: "Ljubezen postane sedaj skrb za drugega in v korist drugemu. Ne išče več samega sebe, to je potopitve v pijanost sreče, ampak dobro ljubljenega bitja: postane odpoved, je pripravljena na žrtev, jo celo išče".⁹ Tu eros postaja očiščujoče, neustavljivo, neminljivo hrepenenje.

Z drugimi besedami, človeška ljubezen je krhka, omejena, oslabiljena zaradi izvirnega greha, nagnjena k egoizmu, k zadovoljitvi lastnega užitka. Zato je potrebna očiščenja, pomoči od "zgoraj", zdravljenja s strani Božje ljubezni – agape, ki je zvesta, darovanska, brezpogojna, zastonska ljubezen; ta ljubezen ni vezana na trenutne vzgibe, čustva, zadovoljstvo oz. užitek in potem skupaj z njimi odide, temveč ljubi v zvestobi; je trajna, večna, ne glede na vse; je ljubezen, ki "nikoli ne mine" (1 Kor 13,8). Božja ljubezen je torej agape in eros.

BOŽJA LJUBEZEN: AGAPE IN EROS

Bog ljubi človeka brezpogojno in zastonj. Kaj to pravzaprav pomeni? To pomeni, da človeku ni potrebno izpolnjevati oz. izpolniti določenih pravil, norm, zapovedi, pogojev, da bi si pri(z)služil Njegovo ljubezen. Ni mu potrebno naprezati se, preračunavati, razmišljati, kaj vse mora storiti, da bi si končno mogel prislužiti ponos Boga, njegovo veselje, ljubezen nad samim seboj. "*Bog ljubi svet*" (prim. Jn 3,16) zastonj, ker je, ker obstaja! Bog se daruje človeku sam od sebe, in ne ker bi ga ta poprej za to prosil, si želel oz. zaslužil. Jezus se je na križu daroval sam od sebe, zastonj, kot zastonski in brezpogojni dar! Ljudi ni vprašal, ali si želijo njegovega odrešenja ali ne. Da bi bolje razumeli pojma brezpogojnost in zastonskost, se zazrimo v naše družinske odnose.

1. AGAPE: LJUBEZEN MED STARŠI IN OTROKI

Starša sta poklicana, da na tem svetu, v zemeljskem življenju odsevata Božjo brezpogojno ljubezen v odnosu do svojih

otrok. Poklicana sta, da otroka sprejmeta kot dar, obenem pa v polnosti takšnega, kot je, ne glede na njegove psihofizične omejitve ali sposobnosti. Ta vidik ljubezni ljudje (načeloma) izkušamo v svoji rani mladosti. Kot smo že omenili, agape zaobjema darovanski, žrtvovanski, brezpogojni, zastonski vidik ljubezni. V človeškem izkustvu lahko rečemo, da ga izkušamo predvsem v odnosu s svojo materjo in očetom. Mati se žrtvuje za svojega otroka zastonj, brezpogojno. Majhen otrok še ne more izpolnjevati njenih "pogojev", želja oz. si "služiti" njeno naklonjenost s svojo simpatičnostjo, pridnostjo, delavnostjo, ubogljivostjo. Ali na primer s plačevanjem za njeno požrtvovalnost, ko ga mora neprestano hraniti, previjati ... Kasneje, ko otrok že shodi, začne izgovarjati prve besede, pa začne pogosto izkušati nasprotje brezpogojne ljubezni. Starša namreč v svoji omejenosti in slabotnosti pogostoma začneta v vzgojo vnašati "pogojevanje", medtem ko brezpogojnost počasi izginja. Otrok začne vse prevečkrat dobivati pozornost, pohvalo, objem, darilo v trenutkih, kot posledico nečesa "dobrega", ki ga je "naredil". Na izražanje brezpogojne ljubezni starša pogosto preprosto pozabita.

S tem ne želimo reči, da bi morali nagrajevanje za "dobro" in nenasilno kaznovanje za "slabo" odstraniti iz vzgoje; ne pomeni, da starša ne postavljata otroku mej, ki jih le-ta še kako potrebuje za zdrav psihofizični razvoj, marveč govorimo o tem, da otroku pogosto premalokrat pokažeta ljubezen tudi v trenutkih, ko ni "zunanjega" razloga za to (dobra ocena v šoli, pospravljanje igrač za seboj) in ga objameta, poljubita, nagradita brez da bi ju v to gnalo neko "dobro" otrokovo dejanje. Govorimo o preprostem izražanju zastonske, brezpogojne ljubezni do otroka – ker je, ker je njun. Govorimo o tem, kar sta počela, ko je bil še čisto majhen, popolnoma nebogljjen in odvisen od njiju. Opažamo, da na tem področju mnogi starši pri vzgoji zatajijo oz. zgubljajo pravo smer. Če uporabimo besede sv. Pavla, delajo pogosto "*tisto, česar nočejo, tisto, kar sovražijo*" (prim. Rim 7,15.19).

Velikokrat v svoji nemoči, nevednosti vzgajajo svoje otroke v pogojni ljubezni. To pomeni, kot smo že omenjali, da je otrok pogosto deležen starševskega objema, poljuba ali darila, šele ko izpolni določene pogoje, pravila, ki sta jih postavila starša. Ljubezen in naklonjenost si mora večkrat pri(za)služiti. Ta izkušnja pa kasneje otroka pogojuje, ovira pri razumevanju in veri v Božjo brezpogojno, zastonjsko ljubezen. Težko je človeku verovati v to obliko ljubezni, če pa je ni nikoli izkusil. Ljudje smo ustvarjeni po Božji podobi, kar pomeni, da nas človeške izkušnje pogojujejo in vplivajo tudi na razumevanje in dojemanje prave podobe o Bogu. Kadar starševska ljubezen ni podobna Božji, smemo reči, imamo težave verovati in se v molitvi ter zakramentih odpreti pravi Ljubezni. Ta nas ljubi in sprejema v polnosti prav takšne, kakršni smo, hkrati pa nas želi narediti takšne, kot želi On, ne da bi nam pri tem odvzela naš edinstven značaj in dobre lastnosti. Odnos z Bogom more podzavestno ovirati odnos s starši. V naših medčloveških odnosih bi morala krožiti ljubezen, ki kroži v odnosih med tremi Božjimi osebami. Nenehna drža darovanjskosti, sprejemanja med osebami. Vendar pa, ker smo omejeni in slabotni, tega velikokrat ne živimo in ne izpolnjujemo. Zato smo "krvavo" potrebni izkusiti Božjo zastonjsko, brezpogojno ljubezen, da bi jo mogli nato širiti v medčloveške odnose.

2. EROS: LJUBEZEN, KI JO LAHKO ZAČUTIMO IN IZKUSIMO

Božja ljubezen pa ni zgolj nekaj duhovnega, neotipljivega, brezčutnega. Beseda eros je v družbi veliko bolj znana kakor agape. Iz nje izhaja tudi izpeljanka erotika. Eros, kot smo že omenili, zaobjema telesno, čutno ljubezen, ki jo lahko izkusimo oz. občutimo, ker vključuje naša telesna občutja, strasti. Če pogledamo v naše medčloveške odnose, lahko vidimo, da ta vidik ljubezni prevladuje v odnosu med moškim in žensko, v zakonskem odnosu. Tam zakonca izkušata, med drugim tudi telesni

vidik ljubezni, v katerem so navzoča čustva in strasti, ko se drug drugemu brezpogojno celostno podarjata. Ob tem doživljata "ekstazo", nekaj božanskega, preodokus nebeške sreče. Vendar pa, če ob tem zanemarjata drugi vidik izražanja ljubezni, agape, tudi eros začne izgubljati svojo "moč" in neha dajati tisto spontanost, barvitost, ki jo nosi v sebi. Še več, v duši sozakonca pušča občutja izkoriščenosti, ponižanja oz. razočaranja, neizpolnjenost, praznino. Kajti človek oz. medčloveški odnos ne more (pre)živeti le od "sladic". Človek ni bitje, ki bi lahko (pre)živel od "ekstaze".

Agape zakoncema omogoča, da lahko rasteta v brezpogojnem, darovanjskem, žrtvovanjskem, zastonjskem medsebojnem podarjanju. Ta ljubezenska drža čisti in krepi eros, ki nato posledično postaja neustavljivo, neminljivo hrepenenje med zakoncema.

V zakonskem odnosu vidimo zaobjet celovit vidik ljubezni. Zato v Svetem pismu najdemo veliko podob, predvsem pri starozaveznih prerokih, ki ponazarjajo ljubezen med Bogom in ljudstvom, Bogom in človekom v podobi zakonskega odnosa.

"Bog je eros," je zapisal Psevdo-Dionizij Areopagit.¹⁰ To pomeni, da Bog ljubi človeka – svojo podobo – na silovit, strasten, ognjevit način. V Njegovem Srcu je navzoč ogenj ljubezni, ki gori za slehernega človeka. Da je temu res tako, pričajo podobe ljubezni, ki jih najdemo v Svetem pismu.

PODOBE BOŽJE LJUBEZNI V STARI ZAVEZI

1. GOREČI GRM: GORI, A NE ZGORI

Na začetnih straneh druge Mojzesove knjige najdemo poglavja, ki govorijo o Izraelcih, njihovem družbenem stanju v Egiptu in poklicu Mojzesa. Izraelci so silno trpeli in "vzdihovali ter vpili zaradi tlake" (2 Mz 2,23). Egipčani so jih izkoriščali, stiskali ter jim nalagali težka dela. Sveto pismo pravi, da so jim "grenili življenje s težkimi deli" (2 Mz 1,14), kajti bali so se Izraelovega naraščanja, ki bi jih lahko ogrozilo. Izraelovo vpitje

zaradi stiskanja je seglo do Boga. Bog je slišal njihovo vzdihovanje in se ozrl na Izraelove sinove ter se zavzel zanje (prim. 2 Mz 2,23-25).

V tem času pa je Mojzes bežal pred egiptovskim vladarjem faraonom, kajti ubil je nekega Egipčana, potem ko se je zavzel za svojega brata "po krvi", Hebrejca. Prišel je do Božje gore Horeb oz. Sinaj –, ki je sopomenka in označuje isto goro. Tam se mu je prikazal Gospodov angel v *"ognjenem plamenu. Grm je gorel s plamenom, a ni zgorel"* (2 Mz 3,2), pravi Božja beseda.

"Gora" v svetopisemskem svetu predstavlja znamenje Božje navzočnosti, Božjega razodetja, bližine. Tam se nebo in zemlja stikata. Tam je prihajalo do srečanja med Bogom in človekom, Bogom in Mojzesom ter ostalimi svetopisemskimi osebami. Na "gori" so se dogajali zelo pomembni dogodki.

Kaj bi lahko pomenilo znamenje, da se je Bog razodel Mojzesu prav skozi goreč grm?

"Ogenj" v Svetem pismu ponazarja, med drugim, podobo za Božjo ljubezen, Božjo gorečnost in ne nazadnje za Svetega Duha, ki se je na binkoštni dan spustil na apostole v podobi *"jezikov, podobnim plamenom"* (Apd 2,3). Sveti Duh je prišel kot *"silovit vihar in napolnil vso hišo, kjer so se apostoli zadrževali, nato pa še njih same"* (prim. Apd 2,4-5). *"Vsi so bili napolnjeni s Svetim Duhom"* (v. 4).

Bog je iz sredine grma poklical Mojzesa in mu rekel, da je *"dobro videl stisko svojega ljudstva /.../ slišal sem njihovo vpitje /.../ Da, poznam njegove bolečine"* (2 Mz 3,7). Bog se Mojzesu razodene v podobi gorečega grma, ovitega v plamene, ki naj bi vzbujali mogočnost, strah in trepet v človeku, po drugi strani pa Bog s svojo nežno besedo pokaže svoje sočutje, razumevanje, skrb oz. občutljivost za človeško trpljenje. Bog ni prezrl trpljenja, stiske svojega ljudstva in se ob tem obnašal brezbrizno ali brezčutno. Nasprotno: *"Slišal je vpitje Izraelovih sinov ter se zavzel zanje."* (2 Mz 3) Aktivno je odgovoril na trpljenje, stisko in bolečino svojega ljudstva. Njegovo srce je bilo ganjeno, smemo reči, morda v podobnem stanju kot ga kasneje razodene preroku

Ozeju: *"Moje srce se obrača v meni, moje sočutje prekipeva."* (Oz 1,8) Ekumenski prevod drugi del vrstice prevaja: *"Moja notranjost v usmiljenju gori."* Oba prevoda slikovito ponazarjata silovito, močno, žgočo ganjenost Božjega sočutnega, usmiljenega srca v odnosu do svojega ljudstva.

Podoba grma, ki *"gori in ne zgori"* predstavlja torej Božjo ognjevitost, silovito, strastno ljubezen. To je ljubezen, ki gori in nikoli ne zgori. Zakaj? Ker je trajna, večna, zvesta. *"Zvečno ljubeznijo te ljubim"* (Jer 31,3), pravi Bog svojemu ljudstvu in s tem vsakemu izmed nas – njegovih otrok. Nič ne more pogasiti oz. ugasniti njegove ognjene, goreče ljubezni. Božja ljubezen je po besedah apostola Pavla: *"Ljubezen, ki vse prenaša, vse veruje, vse upa, vse prestane ... in nikoli ne mine!"* (prim. 1 Kor 13,7-8)

2. "VELIKE VODE NE MOREJO POGASITI LJUBEZNI"

Visoka pesem, starozavezna knjiga "Ljubezni" nam daje veliko podob, ki nam približajo pomen človeške in Božje ljubezni. "Po danes prevladujoči razlagi so bile pesmi, ki jih vsebuje ta knjiga, prvotno ljubezenske pesmi, ki so bile verjetno namenjene izraelski svatbeni gostiji, kjer naj bi poveljevale zakonsko ljubezen".¹¹ Dotaknili se bomo le nekaj vrstic osmega poglavja omenjene knjige. Nevesta oz. zaročenka prosi ženina oz. zaročenca naj jo *"dà kakor pečat"*¹² na svoje srce, *kot pečat na svoj laketi!"* (Vp 8,6). Nevesta si želi, hrepeni po tem, da bi jo ženin vtisnil, zapečatil na svoje srce. Pečat predstavlja nekaj trajnega, neizbrisnega. Bog sam nosi zapisano, vrezano ime slehernega človeka na svojih *dlaneh* (prim. Iz 49,16). Zakaj? Da bi nas lahko vedno gledal, nas imel vedno pred očmi. Naše obličje je vedno pred Njim (prim. Iz 49,16). Kristjan nosi v sebi *"pečat Svetega Duha"* (prim. 2 Kor 1,22; Ef 1,13), kar pomeni, da Božji Duh prebiva v človeku kot neizbrisno, trajno znamenje Božje ljubezni, vtisnjene v kristjanovo srce. *Kakor se ženin veseli neveste, tako se vsakega izmed nas veseli Bog!* (prim. Iz 62,5). Bog želi imeti s človekom

intimen, osebni odnos, poročni odnos. Bog želi biti ženin človekove duše.

"Ljubezen je močna kakor smrt, ljubezenska strast je silna kakor podzemlje. Njene strele so ognjene strele, GOSPODOV plamen. Velike vode ne morejo pogasiti ljubezni in reke je ne morejo preplaviti." (prim. Vp 8,6b-7) Navedene vrstice nam ponazarjajo vse kaj drugega kot "hladno" ljubezen. Božja ljubezen je silovita, žgoča, strastna. Predstavljamo si lahko silno deroče reke in visoke morske valove, ki se zaganjajo v velikanski ogenj, ognjen plamen, a ga ne morejo pogasiti. Velik boj med dvema naravnima pojavoma, v katerem pa zmaga ogenj. Vemo, da v vsakdanji realnosti temu ni tako, saj voda vedno premaga oz. pogasi ogenj. Očitno je, da nam želi ta podoba povedati, kako je Božja

ognjena ljubezen do človeka nepremagljiva, nič je ne more ustaviti. Sv. Pavel zatrjuje podobno v pismu Rimljanom: *"Nobena stvar, niti smrt, nas ne more ločiti od ljubezni, s katero nas ljubi Bog v Kristusu"* (prim. Rim 8,38). *"Ljubezenska strast"* je podoba za silovita, močna čustva, ki povsem prevzamejo človeka. Takšna je ljubezen Boga do človeka, kajti *"Bog do ljubosumnosti hrepeni po duhu, ki ga je naselil v nas."* (prim. Jak 4,5) *"Ljubosumnost"* v svetopisemskem jeziku pomeni tudi srditost, gorečnost. Mirno in zanesljivo lahko torej rečemo, da Bog silovito, goreče hrepeni po človeku, po duhu, ki je v njem. Zakaj? Ker želi prebivati v njem, da bi tako lahko človek izkušal, čutil njegovo žgočo, plamenečo, gorečo ljubezen. Želi si, da bi človek izkušal ljubljenost s strani svojega Stvarnika.

3. LJUBEZEN PRI "PREROKIH"

"Predvsem preroka Ozej in Ezekiel sta z drznimi erotičnimi podobami opisala ljubezensko čustvo Boga do svojega ljudstva. Odnos Boga do Izraela je orisan s podobami zaroke in zakonske zveze; malikovanje je zato prešuštvo in prostitucija /.../ S tem so konkretno mišljena čaščenja rodovitnosti z zlorabo erosa, s tem pa je opisan tudi zvesti odnos med Izraelom in njegovim Bogom."¹³

Pri prerokih vidimo, kako Bog vzpostavlja s svojim ljudstvom zaročniški, zakonski odnos. Prek preroka Izaije nam pravi, *"da se nas veseli, kakor se ženin veseli svoje neveste"* (prim. Iz 62,5). Ozeju celo naroči, naj se poroči s prešuštnico, vlačugarsko ženo. Ta je znamenje vlačugarskega naroda v odnosu do Boga (prim. Oz 1,2). Bog nikakor ni prenesel duhovnega nečistovanja, prešuštva, vlačuganja svojega naroda. Izvolil je Izraela izmed vseh narodov in mu izkazoval ljubezen osebno kot edini Bog – z namenom, da bo prav s tem ozdravila ves svet. On ljubi, in to njegovo ljubezen bi lahko nedvomno označili kot eros, ki pa je seveda istočasno popolnoma agape.¹⁴

Bog se je skozi celotno Staro zavezo srdil, ko je videl in doživljal nezvestobo Izraela. Večkrat je omenjeno, da je bil ob tem *"ljubosumen"* (prim. 2 Mz 20,5; 2 Mz 34,14; 5 Mz 32,16-21; Ezk 8; 16 itd.). Zakaj je bil ljubosumen? Zato, ker so mu *"zbujali ljubosumnost s tujci (tj. z bogovi drugih ljudstev), z gnusobami so ga dražili; darovali so demonom, ki niso bogovi, bogovom, ki jih niso poznali"* (5 Mz 32,16-17). Vidimo lahko, da Izraelovo malikovanje še zdaleč ni bilo tako *"nedolžno"*, temveč je puščalo grozljive posledice prelivanja nedolžne krvi otrok. Častili, darovali in služili so ne le malikom, pač pa samim demonom, ki so se skrivali za podobami malikov (prim. 5 Mz 32,16-17; Ps 106,37; Bar 4,7). Tukaj je vzrok za Božje srdito ljubosumnost. Častili so Božje in človekove sovražnike. Božja ljubezen ne trpi lažnih bogov, še manj pa demonov. Iz razodetja vidimo, da se je Bog radikalno distanciral od zla v raju, ko je preklel kačo, ki predstavlja

poosebljeno zlo. Lažni bogovi človeku prinašajo trpljenje, smrt in ne življenje.

Ognjevito Božjo ljubezen do svojega ljudstva pa vidimo tudi pri preroku Zahariju. Bog mu naroči: *"Okliči in reci: Tako govori GOSPOD nad vojskami: V silnem ognju ves gorim za Jeruzalem in Sion,"* (Zah 1,14) in pa: *"V silnem ognju gorim za Sion, v silnem žaru gorim zanj."* (Zah 8,2) Gledano z novozaveznimi očmi: Vsak izmed nas se lahko v tem odlomku poistoveti z besedama *"Jeruzalem"* in *"Sion"*. Kar pomeni: Bog v silnem ognju gori zame, v silnem žaru. Njegova ljubezen do človeka silno žari in gori. Še en dokaz več, da nas Bog ne ljubi na hladen, pasiven, neotipljiv, brezčuten način.

4. "V MOJEM SRCU JE GOREČ OGENJ"

Prerok Jeremija je imel zelo zahtevno poslanstvo. Bog ga je izbral z namenom, da bi prek njega grajal nezvestobo Izraela in ga klical k spreobrnjenju. Boriti se je moral tudi proti voditeljem ljudstva in lažnim prerokom. Jeremija v nekem trenutku, v silnem trpljenju, ki ga je doživljal, opisuje stanje svoje duše: *"Če rečem: 'Ne bom ga več omenjal, ne več govoril v njegovem imenu,' je v mojem srcu kakor goreč ogenj, zaprt v mojih kosteh. Trudim se, da bi ga ugasil, pa ne morem."* (Jer 20,9)

Bog je s svojo besedo dobesedno prevzel Jeremija. V njegovo srce je izlil ogenj ljubezni, ki naj bi Jeremija gnal k oznanjevanju Božje besede. Ta ogenj ponazarja silno močno ljubezen Boga do svojega ljudstva.

Nekaj podobnega je doživel tudi apostol Pavel. Tudi on je bil izbran, da bi postal glasnik Božje besede – evangelija. Imel se je za *"Kristusovega jetnika"*, kar je dejansko tudi bil. Nekaj časa je namreč preživel zaradi Njega – Njegovega evangelija – v zaporu. *"Kristusovega jetnika"*, *"vklenjenega v verige"* pa se je počutil tudi v metaforičnem smislu. Pavel se je namreč dobro zavedal svojega poslanstva, poklicanosti. V njem je gorel ogenj za Kristusa in njegov evangelij. V nekem trenutku je to izrazil z besedami: *"Gorje meni, če evangelija ne bi oznanjal!"* (1 Kor 9,16)

PODOBE BOŽJE LJUBEZNI V NOVI ZAVEZI

Tudi v novozaveznih knjigah najdemo ogromno podob, simbolov, prilik, ki nam ponazarjajo in približajo pojem ljubezni, Božje ljubezni. Središče Jezusovega oznanila je prav gotovo izrek, da nas "Oče sam ima rad." (Jn 16,27) Jezus je prišel med nas, da nam "izpove" ljubezen Očeta do nas. Le-to je pokazal tako z besedo kakor tudi z dejanji. Vrhunec med njegovimi "dejanji" (ljubezni) pa je njegovo darovanje na križu, ko je On, Bog sam, iz ljubezni do človeka šel na križ, vstopil v smrt, ki je kraljevala nad človeštvom od Adama naprej. S svojo smrtjo je kot nedolžna žrtev prebil steno pregrade greha in smrti, ki sta ločevala Boga in človeka. To steno je premagal tako, da je vstal od mrtvih, da bi nam nato v moči svojega vstajenja prinesel oz. daroval novo, večno življenje z Očetom. Tega je lahko deležen vsak, ki Jezusa sprejme ter vanj veruje (prim. Jn 3,16; 6,40 itd.).

KRIŽ: VRH RAZODETE "LJUBEZNI"

Križ je vrhunec in polnost razodetja Božje ljubezni do človeka. Tam je Jezus udejanjil tisto, kar je oznanjal tri leta v svojem javnem delovanju, namreč da "nihče nima večje ljubezni, kakor je ta, da dá življenje za svoje prijatelje" (Jn 15,13). Na križu je ljubil do konca, do smrti. Jezus je dal svoje življenje za nas, svoje prijatelje. Učence, ki mu sledijo, imenuje "prijatelji".

1. BOŽJA LJUBEZEN TEŠI ČLOVEŠKO ŽEJO IN GLAD

Ko je ves pretepen, krvav, razmesarjen, čustveno strt, lačen, žejen počasi umiral na križu, je izrekel besede: "Žejen sem." (Jn 19,28) Te besede najbrž pretresejo marsikateriga bralca, ko se skuša vživeti v dogodek na Kalvariji. Kaj se v njih pravzaprav skriva?

Bog je skozi vso zgodovino, začeniši v puščavi, nasičeval, tešil žejo in glad Izraela. Ko se je le-ta pogostoma oddaljeval od Njega,

ga ni zavrzel, pač pa ga je vedno znova vabil, naj se vrne k Njemu, kajti On je tisti, ki more resnično "nahriniti, nasititi, odžejati, potešiti" Izraelovo – človeško glad (prim. Iz 41,17; 44,3; 48,21; 49,10; 55,1).

Apostol Janez nam v svojem evangeliju posreduje več odlomkov, ki govorijo o "vodi", "žeji" ipd. V sedmem poglavju beremo, da je Jezus na zadnji dan šotorskega praznika v nekem trenutku zaklical: "Če je kdo žejen, naj pride k meni in naj pije." (Jn 7,37) Zakaj je to izrekel ravno na "šotorski praznik" in na "zadnji dan" tedenskega praznovanja? Na šotorski praznik so se Judje spominjali štiridesetletnega bivanja v puščavi (v šotorih), ko so bili na poti iz Egipta v obljubljeni deželo. Na ta praznik so se Bogu zahvaljevali za letino.

Ob tem pa ne smemo spregledati tudi dejstva, da je Bog skozi vse to obdobje štiridesetih let nasičeval glad in žejo Izraela v puščavi. Prvih sedem dni je duhovnik skupaj s procesijo vsako jutro odhajal k vodnjaku Gihon, kjer je iz vodnega bazena Síloa zajemal vodo, zbor pa je ponavljal: "Z radostjo boste črpali vodo iz vodnjakov odrešenja." (Iz 12,3) Nato so se povzpeli k templju, kjer je duhovnik izlil vodo na zemljo skozi srebrn lijak.

Zaradi tega Jezus na zadnji dan, sedmi oz. osmi, ki simbolizira polnost, dopolnitev, zakliče oz. zavpije (z močnim glasom in silovitim hrepenenjem): "Če je kdo žejen, naj pride k meni in naj pije." (Jn 7,37)

Te besede je "zakričal" na "zadnji dan", ob vrhuncu praznovanja – spomina na Božjo skrb v puščavi, da bi svojemu ljudstvu sporočil, da je On tisti, ki je več kot mana in voda v puščavi; več kot očak Jakob in njegov studenec (prim. Jn 4,12); da je novi tempelj in novi Mojzes – dopolnitev, izpolnitev starozaveznih prerokb in obljub; da je tisti, ki je večji od Mojzesa in tisti, ki bo vedno znova nasičeval in tešil človeško dušo, da ne bo nikoli več ne lačna ne žejna. To more človek izkušati le, če "pride k Njemu" in "veruje vanj" (prim. Jn 6,35; 7,37). Tukaj gre predvsem za notranje, duhovno in duševno tešenje lakote in žeje, ne da bi ob tem zapostavljali Božjo skrb, ki gre tudi telesu.

3. BOG HREPENI PO TEM, DA ČLOVEŠTVU IZLIJE SVOJO LJUBEZEN

Sv. Janez opisuje Jezusovo agonijo na križu z naslednjim besedami: "Nato je Jezus, ker je vedel, da je že vse izpolnjeno (dokončano) in da bi se izpolnilo Pismo, rekel: "Žejen sem." (Jn 19,28) Potem, ko je bilo vse izpolnjeno oz. dokončano: razodel nam je Očeta (Jn 15,15; 17,6 itd.), oznanil vse, kar je moral (prim. Jn 15,15), izročil Mater (Jn 19,27), je manjkalo še nekaj. In to ga je žejalo. Vse življenje je kot učlovečeni Bog hrepenel po tem trenutku. Ta nekaj je Sveti Duh! Na križu je torej daroval vse: samega sebe, svojo Mater in končno še Duha. Duha je izročil v trenutku, ko je "izdihnil" (prim. Mr 15,37; Lk 23,46). Najprej ga je izročil Očetu (prim. Lk 23,46), nato pa še človeštvu (prim. Jn 19,30).

Zakaj je torej izrekel besede: "Žejen sem"? Jezus je bil biološko gledano žejen. O tem ni dvoma. Vendar imajo te besede globlji pomen, kar je značilno za Janezov evangelij. Bralca peljejo vedno globlje od tistega "vidnega".

O kakšni žeji pravzaprav govorimo? Jezus je bil predvsem žejen tega, da odžaja nas – ljudi. Goreče je hrepenel po trenutku, ko bo lahko izlil svojega Duha in nas s tem odžejal. Žejen je bil tega, da "nam izroči Duha". Duh pa je "Ljubezen" med Očetom in Sinom: "Žejen" je bil torej izročitve svoje osebne in Očetove Ljubezni človeštvu.

To silovito hrepenenje Jezusovega srca po izlitju njegove ognjene ljubezni najdemo tudi v Lukovem evangeliju, kjer pravi: "Prišel sem, da vržem ogenj na zemljo, in kako želim, da bi se že razplamteli! Moram pa prejeti krst in v kakšni stiski sem, dokler se to ne dopolni." (Lk 12,49-50)

Jezus je prišel, da vrže "oganj". Ta očiščuje, topi, greje, daje toplino itd. Kot smo že omenili, je tudi podoba za Božjo gorečnost, Božjo ljubezen. Zato je Njegov krst, "krst v Svetem Duhu in ognju" (prim. Mt 3,11; Lk 3,16). To pomeni, da nas Bog pri krstu "zalije, potopi" v svojo ognjeno, očiščujočo, silovito, strastno ljubezen; z njo nas prepoji in prevzame, da bi se v globini svoje eksistence čutili silovito,

strastno ljubljene od Boga. Ta ogenj Božje ljubezni ima več namenov. Omenimo tri: 1) očiščevati človekovo notranjost greha; 2) topiti človekovo trdosrčnost, uporniško srce; 3) greti, prežarjati človekovo dušo s svojo ognjeno, močno, silovito ljubeznijo, da bi se človek ves čas čutil in izkušal sprejetost ter ljubljenost s strani svojega Boga Stvarnika.

3. PASSIONE: TRPLJENJE IN LJUBEZENSKA STRAST NA KRIŽU

Jezus je torej nestrpnost čakal na trenutek, ko bo lahko vrgel ogenj in gledal njegovo "razplamtelost": "Kako si želim, da bi se že razplamteli. Moram pa prejeti krst in v kakšni stiski sem, dokler se to ne dopolni." (Lk 12,49b-50)

Hrepenenje v njegovi duši, da bi se ogenj, ki ga je prinesel, razplamtel, je bilo (očitno) sila močno. Vendar je moral prej prejeti krst. "Krst" v tem kontekstu na splošno pomeni preplavljenost s stiskami in trpljenjem, v ožjem smislu pa mučeniško smrt. Ob tem pomeni tudi trpeti, izpiti kelih, zadostiti za grehe človeštva, umreti. Bil je v silni stiski, agoniji, saj je goreče hrepenel po tem "trenutku" - "izpitu keliha do konca" – smrti in končno vstajenju, ki človeku omogoča nazaj dostop k Očetu.

Nekdo je rekel, da je bilo Jezusovo trpljenje na križu: "Eros che brucia!", "silovita, strastna ljubezen, ki žge, gori!". Podobno je rekel Origen: "Kakšno je trpljenje, ki ga je prestajal zaradi nas? To je žgoče trpljenje ljubezni."¹⁵

"Beseda "trpljenje/strast" (passione) ima dva pomena. Označuje lahko silovito, strastno ljubezen, ali pa smrtno trpljenje. Oboje je povezano in vsakodnevna izkušnja kaže, kako lahko prehajamo od ene k drugi. Tako je bilo tudi – in pred vsem drugim – v Bogu. Obstaja trpljenje/strast, je zapisal Origen, ki je pred učlovečenjem. To je "ljubezenska strast/trpljenje", ki ga Bog od zmeraj goji do človeškega rodu in ki ga je ob polnosti časov privedlo, da je prišel na svet in trpel za nas."¹⁶

Trenutek smrti je nastopil na križu. Jezus je bil razpet med nebom in zemljo. V njegovem

srcu je gorela silna ljubezenska strast do človeka. Trpel je zaradi grešnosti človeka, obenem pa ga je silovito ljubil. Takoj po smrti je to ljubezen izlil, in sicer tako, da nam je "izročil Duha". Čez petdeset dni je tega istega Duha razlil na vse apostole in tiste, ki so bili takrat zbrani v Jeruzalemu. Danes ga vsak (s) prejema pri krstu, ko Bog izliva svojo ognjeno ljubezen v srca novokrščencev po Svetem Duhu, da bi njihova srca najprej očistil greha in jih nato napolnil s svojo navzočnostjo – ljubeznijo.

SKLEP

Ljubezen" oz. sam pojem ljubezni v Svetem pismu in sploh v krščanstvu ne prinaša svetu ničesar, kar bi nasprotovalo najglobljemu človeškemu hrepenenju. Nasprotno: "Svetopisemska vera ne gradi vzporednega sveta ali sveta, ki bi bil nasproten ljubezni kot prvobitnemu človeškemu pojavu, ampak sprejema celotnega človeka, mu pomaga pri njegovem iskanju ljubezni, da jo prečisti in mu s tem odpira nove razsežnosti."¹⁷

Vsak človek si želi ljubiti in biti ljubljen. Velikokrat pa ne ve, kako naj ljubi, da bo prav. V zahodnem svetu, ki je pod močnim vplivom medijev, mu je ljubezen, kot smo že omenili, velikokrat prikazana na površen in nepravilen način. Sveto pismo pa človeku pomaga, da bi jo spoznal in doumel na pravi način. Podobe in odlomki mu pri tem več kot pomagajo.

Videli smo, da Bog ljubi človeka na vse prej kot hladen način. Ljubi ga silovito, strastno, goreče. Vrh te ljubezni je križ. Tam je vse, agape in eros. Bog se na križu daruje, žrtvuje, odpušča človeku, obenem pa silno hrepeni po trenutku, "uri", ko bo lahko ogenj svoje ljubezni končno izlil v človeška srca po Svetem Duhu. To je, zgodovinsko gledano, naredil na križu. Danes pa to svoje hrepenenje udejanja najprej pri svetem krstu (nato pa še pri vseh ostalih zakramentih), ko človeku izroči dar

Svetega Duha, dar svoje osebne Ljubezni do človeka.

"Resnična in celovita ljubezen je biser, zaprt med dve lupini, tj. med eros in agape. Teh dveh razsežnosti ne moremo ločiti, ne da bi uničili njo samo, tako kot ne moremo ločiti vodika in kisika, ne da bi pri tem izgubili vodo."¹⁸

VIRI IN LITERATURA

- Cantalamesa, Raniero. 2013. *Eros in agape*. Ljubljana: Družina.
 Benedikt XVI. 2006. *Bog je ljubezen*. Cerkevni dokumenti 112. Ljubljana: Družina.
 Cantalamesa, Raniero. 2006. *Sveti Duh in binkošti*. Ljubljana: Slovenska kapucinska provinca.
 Štrukelj, Anton. 2003. Božje usmiljenje. *Communio* 3: 232.

1. Raniero Cantalamesa, *Eros in agape* (Ljubljana: Družina, 2013), 7.
2. Benedikt XVI., *Bog je ljubezen*, Cerkevni dokumenti 112 (Ljubljana: Družina, 2006), 10.
3. Benedikt XVI., *Bog je ljubezen*, 11-12.
4. Benedikt XVI., n. d., 13.
5. Raniero Cantalamesa, *Sveti Duh in binkošti* (Ljubljana: Slovenska kapucinska provinca, 2006), 257.
6. Raniero Cantalamesa, *Eros in agape*, 7-8.
7. Raniero Cantalamesa, n. d., 8.
8. Raniero Cantalamesa, *Eros in agape*, 5.
9. Benedikt XVI., *Bog je ljubezen*, 14.
10. Raniero Cantalamesa, *Eros in agape*, 10.
11. Benedikt XVI., *Bog je ljubezen*, 13-14.
12. *Pečat* (ali *pečatnik*) iz drage kovine ali dragega kamna so nosili na vrvcu okoli vratu (prim. 1 Mz 38,18) ali kot prstan na (desni) roki (prim. 1 Mz 41,42; Jer 22,24). Spadal je med najosebnjšo in najdragocenejšo posest (prim. Sir 17,22). Nevesta si torej želi, da bi jo ženin neizbrisno zapisal v svoje srce.
13. Benedikt XVI., n. d., 19.
14. Citirano iz: Prim. Benedikt XVI, *Bog je ljubezen*, 19. (Prim. Pseudo Dionizij Areopagit v delu *Über die göttlichen Namen*, IV, 12-14; PG 3, 709-713, imenuje Boga kot eros in hkrati agape).
15. Anton Štrukelj, "Božje usmiljenje," *Communio* 3 (2003): 232.
16. Citirano iz: Raniero Cantalamesa, *Sveti Duh in binkošti*, 257. (prim. Origen, Homilije o Ezekielu, 6, 6 (GCS, 1925, 384 sl.)
17. Benedikt XVI., *Bog je ljubezen*, 17.
18. Raniero Cantalamesa, *Eros in agape*, 9.